ISSN: 2181-1741 (print)
ISNN: 2181-1725 (online)
2025 / № 2.3

FILOLOGIK TADQIQOTLAR:
TIL
ADABIYOT
TA'LIM

Philological research:
LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

Филологические исследования:
ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

pholologicalresearch.uz

TERMIZ DAVLAT UNIVERSITETI
ILMIY-INNOVATSION JURNAL

ТЕРМИЗ ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA’LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

Илмий-инновацион журнал

Jurnal OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/6-son qarori bilan filologiya fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro‘yxatiga kiritilgan

2021-yildan buyon nashr etiladi

2025/ № 2.3

Termiz – 2025

Muassis:
Termiz davlat universiteti

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

ILMIY-INNOVATSION JURNAL

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligi tomonidan 2020 yil 19 oktyabrda 1122 raqami bilan ro‘yxatga olingan. Matnlarda foydalanilgan misol, ko‘chirma va ma’lumotlar aniqligi uchun mualliflar javobgardir. Jurnaldan ko‘chirib bosilganda manba qayd etilishi shart.

Bosishga ruxsat etildi: 28.07.2025
Qog‘oz bichimi: 70x85
Bosma tabog‘i: 5.94
Ofset bosma. Ofset qog‘ozi
Adadi: 100
Bahosi kelishilgan narxda
Buyurtma: 155-son

«TerDU bosmaxonasi»da chop etildi
Termiz shahri, Barkamol avlod ko‘chasi, 43-uy

Tahririyat manzili:
190111, Termiz shahri,
Barkamol avlod ko‘chasi, 43.
Telefon: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Rasmiy sayt:
www.philologicalresearch.uz

BOSH MUHARRIR:
Abduqodir TOSHQULOV,
iqtisod fanlari doktori, professor

TAHRIR HAY’ATI:
Bekpo‘lat Umurqulov, filologiya fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari)
Shoxista Maxmaraimova, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul muharrir)
O‘ral Xoliyorov, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Olmos Ulviy Binnatova, f.f.d., professor (Ozarbayjon)
Karl Rayxl, f.f.d., professor (Germaniya)
Vali Savash yelok, f.f.d., professor (Turkiya)
Dorota Silviya, f.f.f.d. (PhD), dotsent (Polsha)
Muslihiddin Muhiddinov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Ibodulla Mirzayev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Abdi Mamatov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Suyun Karimov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Muhammadxon Hakimov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Nafas Shodmonov f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Dilmurod Quronov, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Murodqosim Abdiyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Baxtiyor Mengliyev, f.f.d., professor (O‘zbekiston)
Normat Yo‘ldoshev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Abdulla Xudoyqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Bobonazar Murtazayev, f.f.n., dotsent (O‘zbekiston)
Asqar Eshmo‘minov, f.f.d., dotsent (O‘zbekiston)
Obidjon Shofiyev, f.f.f.d. (PhD), dotsent (O‘zbekiston)
Zafar Umurqulov, f.f.f.d., dotsent, (PhD) (O‘zbekiston)
Nurali Amonturdiyev, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Hakim Ahmedov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Ahad Shukurov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Eshnazar Jabborov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Abdumurod Arslonov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sirojiddin Turdimurodov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Umida Raximova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Gulchehra Begmatova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Nargis Qurbonazarova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Muyassar Xolova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Shoira Omonturdiyeva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Sherzod Turdiqulov, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Zaynura Qodirova, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Humayun Nadim Muhammad, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)
Dilrabo Ergasheva, f.f.f.d. (PhD) (O‘zbekiston)

Texnik muharrir: Bahodir To‘raliyev

Учредитель:
Термезский государственный университет

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

НАУЧНО-ИННОВАЦИОННЫЙ ЖУРНАЛ

Зарегистрировано Агентством информации и массовых коммуникаций при Администрации Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года под номером 1122.

Авторы несут ответственность за точность приведенных в текстах примеров, отрывков и данных. Необходимо указывать источник при копировании из журнала.

Разрешено к печати: 28.07.2025
Размер бумаги; 70x85
Печатный лист: 5.94
Офсетная печать: Офсетная бумага
Тираж: 100. Цена договорная
Заказ: 155

Печатано в «Типографии ТерГУ»
ул. Баркамол авлод 43, г. Термез

Адрес редакции:
190111, г.Термез, ул. Баркамол авлод, 43.
Телефон: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Официальный сайт:
www.philologicalresearch.uz

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР:
Абдукадир ТАШКУЛОВ, доктор экономических наук, профессор

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Бекпулат Умуркулов, доктор филологических наук, профессор (зам. главного редактора)
Шохиста Махмараимова, доктор филологических наук, профессор (ответственный редактор)
Урал Холияров, ф.ф.ф.д. (PhD), доцент (Узбекистан)
Олмос Улвий Биннатова, д.ф.н., профессор (Азербайджан)
Карл Райхл, д.ф.н., профессор (Германия)
Вали Саваш Елок, д.ф.н., профессор (Турция)
Дорота Сильвия, PhD, доцент (Польша)
Муслихиддин Мухиддинов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Ибодулла Мирзаев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Абди Маматов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Суюн Каримов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мухаммадхон Хакимов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нафас Шодмонов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Дилмурод Куронов, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Мурадкасим Абдиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Бахтиёр Менглиев, д.ф.н., профессор (Узбекистан)
Нормат Юлдашев, к.ф.н., доцент (Узбекистан)
Абдулла Худайкулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Бобоназар Муртазаев, ф.ф.н., доцент (Узбекистан)
Аскар Эшмуминов, д.ф.н., доцент (Узбекистан)
Обиджон Шофиев, д.ф.ф.н. (PhD), доцент (Узбекистан)
Зафар Умуркулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Нурали Амонтурдиев, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хаким Ахмедов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Ахад Шукуров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Эшназар Джаббаров, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Абдумурод Арслонов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Сирожиддин Турдимуродов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Умида Рахимова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Гульчехра Бегматова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Наргис Курбаназарова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Муяссар Холова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шаира Амонтурдиева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Шерзад Турдикулов, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Зайнура Кадирова, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Хумаюн Надим Мухаммад, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)
Дильрабо Эргашева, д.ф.ф.н. (PhD) (Узбекистан)

Технический редактор: Баходир Туралиев

Institutor:
Termez State University

PHILOLOGICAL RESEARCH: LANGUAGE, LITERATURE, EDUCATION

FILOLOGIK TADQIQOTLAR: TIL, ADABIYOT, TA'LIM

ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ЯЗЫК, ЛИТЕРАТУРА, ОБРАЗОВАНИЕ

SCIENTIFIC-INNOVATIONAL JOURNAL

Registered by the Agency for Information and Mass Communications under the President's Administration of the of the Republic of Uzbekistan on October 19, 2020 under number 1122.

The authors are responsible for the accuracy of the examples, passages and data provided in the texts. The source must be specified when copying from the journal.

Approved for printing: 28.07.2025
Size of the paper: 70x85
Printed sheet: 5.94. Offset printing.
Offset paper. Circulation: 100
Price is negotiable
Order: 155. Printed at the «Printing House of the TerSU»
43, Barkamol avlod str. Termez city.

Address of Editorial Office:
190111, Barkamol avlod str., 43,
Termez city.
Phone: +998762231649

E-mail:
philologicalresearch@umail.uz

Official website:
www.philologicalresearch.uz

EDITOR IN-CHIEF:
Abdukodir TASHKULOV, doctor of economic sciences, professor

EDITORIAL BOARD:

Bekpulat Umurkulov, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (deputy chief editor)
Shohista Makhmaraimova, doctor of philological sciences, professor (Uzbekistan) (editor-in-chief)
Ural Kholiyorov, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Olmos Ulviy Binnatova, doct.of philol. sciences, professor (Azerbaijan)
Karl Rayxl, doct.of philol. sciences, professor (Germany)
Vali Salvash Elok, doct. of philol. sciences, professor (Turkey)
Dorota Silvia, PhD, associate professor (Poland)
Muslihiddin Mukhiddinov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Ibodulla Mirzaev, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Abdi Mmatov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Suyun Karimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muhammadkhon Khakimov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Nafas Shodmonov, doct.of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Dilmurod Kuronov, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Muradkasim Abdiyev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Bakhtiyor Mengliev, doct. of philol. sciences, professor (Uzbekistan)
Normat Yuldashev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Abdulla Khudaykulov, PhD (Uzbekistan)
Bobonazar Murtazaev, cand.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Askar Eshmuminov, doct.of philol. sciences, associate professor (Uzbekistan)
Obidjon Shofiev, PhD, associate professor (Uzbekistan)
Zafar Umurkulov, PhD (Uzbekistan)
Nurali Amonturdiev, PhD (Uzbekistan)
Hakim Akhmedov, PhD (Uzbekistan)
Ahad Shukurov, PhD (Uzbekistan)
Eshnazar Jabbarov, PhD (Uzbekistan)
Abdumurod Arslonov, PhD (Uzbekistan)
Sirojiddin Turdimurodov, PhD (Uzbekistan)
Umida Rakhimova, PhD (Uzbekistan)
Gulchekhra Begmatova, PhD (Uzbekistan)
Nargis Kurbanazarova, PhD (Uzbekistan)
Muyassar Kholova, PhD (Uzbekistan)
Shoira Omonturdiyeva, PhD (Uzbekistan)
Sherzod Turdikulov, PhD (Uzbekistan)
Zaynura Kadirova, PhD (Uzbekistan)
Humayun Nadim Muhammad, PhD (Uzbekistan)
Dilrabo Ergashova, PhD (Uzbekistan)

Technical editor: Bakhodir Turaliyev

МУНДАРИЖА

TILSHUNOSLIK

ANDANIYAZOVA DILRABO RUZIQULOVNA
Muvaqqat onomastik birliklarning baholash vazifasi.....7

ESHBOYEV QAHRAMON BAKIR O‘G‘LI
O‘zbek tili sinonimik lug‘atlarida semantik darajalanishning metodologik tamoyillari.....11

BOZOROV HAMID XO‘SHMURODOVICH
Olamning lisoniy va folklor manzarasida ertak janrining o‘rni.....14

BAYMURODOVA LAYLO KAXROMANOVNA
Badiiy diskursda xushmuomalalik strategiyalarining ifodalanishi 20

KHAYITOVA FERUZA ABDIKHALIKOVNA
A linguocultural study of toponyms in english and uzbek languages 24

PRIMOV SHAMSIDDIN MUHIDDIN O‘G‘LI
Siyosiy jarayonlarning yoritilishida hajviy publitsistikaning o‘rni va ahamiyati 27

JO‘RAYEVA NIGORA BAXTIYOR QIZI
Dastlabki ruscha-o‘zbekcha lug‘atlar tarjimasida so‘zlikni izohlash usullari (Ashurali Zohiriy va Abdulla Qodiriy lug‘atlari misolida).....31

PO‘LATXONOVA HILOLAXON SHUHRATXON QIZI
Neurolinguistic analysis: language and brain 35

TAMIQAYEVA DILAFRUZ
Alisher Navoiyning «Saddi Iskandariy» dostonida qo‘llangan ba’zi bir somatik iborlar tahliliga doir 39

AHADOVA GULCHEHRA
Toyloq shevasiga xos ma’nodoshlik qatorlari xususida 41

МУНДАРИЖА

ADABIYOTSHUNOSLIK

KODIROVA SAODAT ABDIRAXIMOVNA
Maqollarni adabiyotshunoslik aspektida tadqiq
etishda nazariy yondashuvlar 46

АБДУЛЛАЕВ МАХМУД АХМАТОВИЧ
Таджикские литературоведы 50-60-х годов
XX века о научно-литературных работах садриддина айни
в контексте узбекско-таджикских литературных связей 49

SUVONQULOVA LAYLO MAHMUD QIZI
Adabiyotshunoslikda motiv obraz
tushunchasiga oid nazariy qarashlar 52

RAXIMJONOVA SAFARMO AKBARALI QIZI
Jadid adabiyotida vatan, din va til konsepsiyasi 55

TA’LIM

ПАРДАЕВА ДИЛФУЗА РАИМОВНА,
РАХМАНОВА МАХЛИЁ ИЛХОМОВНА
Авторские сказки как средство развития речевой активности 59

Filologik tadqiqotlar: til, adabiyot, ta'lim. 2025; 6-7
ISNN: 2181-1741 (Print)
ISNN: 2181-1725

BADIIY DISKURSDA XUSHMUOMALALIK STRATEGIYALARINING IFODALANISHI

Baymurodova Laylo Kaxromanovna,
Qarshi davlat universiteti
fakultetlararo ingliz tili kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori

Har qanday kommunikativ strategiyani yuzaga keltiruvchi, harakatga keltiruvchi kuch kommunikativ maqsad hisoblanadi. Kommunikativ maqsad esa muloqotni amalga oshirishga va ma'lum natijaga yo'naltirilgan rejaning nazariy asoslarini bir butun maqsad sifatida xarakterlovchi hodisadir. Kommunikativ strategiya, kommunikativ taktika, kommunikativ yurish kabilar kommunikativ maqsaddan farqli o'laroq, real nutq jarayonida tildan amaliy foydalanish bilan bog'liq hodisalar sanaladi.

Kommunikativ maqsad asosida yuzaga keladigan kommunikativ strategiya, kommunikativ taktika, kommunikativ yurish nutqiy jarayonning ijtimoiy-siyosiy, ijtimoiy-madaniy, milliy-madaniy xususiyatlariga bog'liq holda farqlanadi. Jumladan, ijtimoiy-siyosiy maydonda kommunikativ maqsad ma'lum iqtisodiy, siyosiy, madaniy va shu kabi masalalarni kelishuviga yo'naltirilsa, kommunikativ strategiya mazkur masalalarni hal qilishning nutqiy, kommunikativ rejasini amalga oshirish usullariga qaratiladi. Kommunikativ taktika va yurish mazkur masalalarni amalga oshirish jarayonida, ya'ni amaliy muloqot paytida nutq vaziyatidan kelib chiqgan holda bajariladi. Ijtimoiy-siyosiy maydonda kommunikativ strategiya muloqotning maqsadi va xarakteriga ko'ra yuqori, o'rta va quyi darajaga bo'linadi.[1]

Muhokama va natijalar. Kommunikativ strategiyaning yuqori darajadagi muloqot jarayonidagi kechimi quyidagi turlarda ifodalanishi mumkin:

1. Xushmuomalalik kommunikativ strategiyasi;
2. Eksplitsit kommunikativ strategiyasi;
3. Implitsit kommunikativ strategiyasi;
4. O'zaro hamkorlik kommunikativ strategiyasi;[2]

Mazkur strategiyalar zamonaviy jamiyatimizni ko'p qirraligini aks ettirgan holda lingvistik va ekstralingvistik sharoitlarda bir-birini to'ldiradi. Ta'kidlangan strategiyalar jamiyat vakillarining muloqot jarayonida, ijtimoiy masalalarni hal qilishda, iqtisodiy kelishuvlarda va jamiyatning boshqa qatlamlari (oilaviy suhbatlarda, do'stlar, hamkasblar o'rtasidagi muloqotda va boshqalar)da keng qo'llaniladi. Muloqot vaziyatlarida ishlatiladigan kommunikativ strategiya va taktikalarning voqelanishi uchun xizmat qiladigan leksik-grammatik tuzilmalarning pragmatik imkoniyatlari, odob-axloq etiketi, stilistik vositalarning qo'llanilishi bilan bog'liq ravishda amalga oshiriladi.

Muloqot jarayonida qo'llaniladigan kommunikativ strategiyaning lisoniy ifodasi, verbal va noverbal nutq tanlovi muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy mavqei, ularning muloqotdagi vazifalari, muloqot kechimini tanlagan mavzu doirasida kechishi kabi omillarga bog'liq. Ta'kidlash joizki har bir jamiyatda yuqori ijtimoiy mavqega ega bo'lgan shaxs va undan quyi darajani egallab turgan shaxs o'rtasidagi muloqotda yuqori ijtimoiy mavqeli shaxsi muloqot masofasini saqlashga harakat qilishi kuzatiladi. Bu, o'z navbatida ijtimoiy muhitda kishilarning qiymat munosabatini aks ettiruvchi muloqot formulalari ishlatilishiga olib keladi. Muloqotdoshlarning ijtimoiy mavqeyidan qat'iy nazar munosabatlarning samimiyligi ular o'rtasidagi munosabatlarning yaqinligidan dalolat beradi.

Kommunikativ strategiyaning ijtimoiy muloqot doirasida ishlatilishi aniq pragmatik vazifaga ega bo'lish bilan bir qatorda milliy-madaniy muloqot usullarining voqelanishini ham kuzatish mumkin. Mazkur voqelanish odob-axloq etiketi normalari, milliy-madaniy axloq normalari doirasida amalga oshadi. Jumladan, salomlashish, uzr so'rash, xayrlashish, so'rashish (bu ko'proq o'zbek madaniyatiga xos hodisa sanalib, birinchi navbatda sog'lik, oila a'zolari, yaqinlari sog'ligi surishtiriladi), iltimos kabilarda leksik va pragmatik vositalarning qo'llanilishi kuzatiladi.

Muloqotdoshning ijtimoiy mavqeyi formal va formal bo'lmagan nutqiy ifoda usullaridan foydalanishni

[1] Баймурадова Л.К. Нутқий стратегиянинг прагматик ва лингвомаданий асослари: Филол. фан. номз. ... дисс.(PhD) – Термиз, 2022. – Б. 88.

[2] Баймурадова Л.К. Нутқий стратегиянинг прагматик ва лингвомаданий асослари: Филол. фан. номз. ...дисс.(PhD) – Термиз, 2022. – Б. 122.

talab qiladi. Mazkur ifoda usullari ijtimoiy-pragmatik strategiya masalalari doirasida amalga oshiriladi. Ma'lum nutqiy yoki kommunikativ strategiyaning qo'llanilishi jamiyatda yuzaga kelgan masala yoki muammolar bilan uzviy aloqadorlikka ega. Shuningdek, soha bilan bog'liq holatlar ham sohaga tegishli bo'lgan ma'lum hodisani kommunikativ strategiya sifatida qo'llashga undaydi.

Sh.S.Safarov ta'kidlaganidek: «Nutqiy faoliyat tashabbuskori, ya'ni so'zlovchi shaxs obyekt haqidagi ma'lumotni tinglovchiga yetkazish uchun ushbu obyektning qandaydir xislatlarini tanlaydi va shu xislat asosida obyektga baho beradi hamda baho ma'lumotini adresatga uzatadi. Bunday baho berish axboroti esa, o'z navbatida, tinglovchiga ta'sir o'tkazish va uni biror-bir xatti-harakat, faoliyatga undash maqsadi uchun xizmat qiladi[1]«. Shuni inobatga olib aytish mumkinki, muloqot jrayonida ishtirokchilarning qaysi strategiyaga tayangan holda suhbatni davom ettirishi, Braun va Levinson hamda J.Lich taklif etgan omillarning qay birini qo'llash muloqot ishtirokchilarining qobiliyati va lisoniy vositalarga boyligi ko'lamiga bog'liq bo'lib qoladi. N.F.Qosimova aytib o'tganidek «lisoniy belgi jamiyat ehtiyojidagi an'anaga bog'liq bo'lib, turg'unlik kasb etadi. Biroq uning shart-sharoitlari o'zgarganda, vaqt nuqtayi nazaridan o'zgaruvchanlik xususiyatini namoyon qiladi[2]«.

Shu o'rinda o'zbek tilshunosligida xushmuomalalik kategoriyasining o'rganilish tarixiga nazar tashlasak, kategoriyani turlicha tushunish oqibatida bo'lsa kerak hurmat ma'nosi, sizsirash hodisasi ko'pchilik tillarda alohida kategoriya sifatida o'rganilmagan; xushmuomalalikni ifodalovchi vositalari esa boshqa unsurlar (masalan: modallikni ifodalovchi unsurlar) qatoriga qo'shib yuborilgan.

1944-yil A.G'ulomov o'zbek tilida xushmuomalalik ifodalanishi haqida birinchilardan bo'lib fikr yuritib, hurmat ma'nosi otning ko'plik qo'shimchasi bilan ifodalanishi haqida batafsil to'xtalib o'tgan.[3]

1973-yilda Sh.Rahmatullayev o'zbek tilshunosligiga «*hurmat formasi»* tushunchasini kiritdi[4]: xushmuomalalikni ifodalovchi *-lar* affiksining ko'plik bildiruvchi *-lar* affiksidan farqlanishini ta'kidlab ko'rsatdi. Buni quyidagicha oddiy tasvirlash mumkin:

-lar I. Kitoblarim – bunda aynan ko'plik, hurmatga betaraflik mavjud.

-lar II. Otamlar – bunda III shaxs birlikka aynan hurmat, ko'plikka betaraflik mavjud. Hurmatning ma'no xususiyati esa boshqa kesimlilik ma'nolari – shaxs, son, zamon, mayllardan farq qilishi ko'rsatiladi: hurmat II va III shaxs shakllari uchun mushtarak hisoblanadi. Otangiz (*otanglar*) – otaga hurmat, akangiz (*akanglar*) – akaga hurmat; *onalari* 90 bahorni ko'ribdilar – onaga hurmat; buvimlar keldilar – *buviga* hurmat (III shaxs birlikka hurmat) *buvilarim* kelishdi - III shaxs ko'plik – «2 ta buvi kelgan». Hurmat kategoriyasi vositalarining qo'llanishida ijtimoiy omil muhim rol o'ynaydi. Ijtimoiy omilning asosiy *belgisi* nutq jarayoni, imkoniyati, sharoiti, vaziyati va vaqti kabilardir.

G'.Zikrillayev «II va III shaxsda subyektning kommunikativ roli hamda miqdorini ko'rsatuvchi qo'shimcha ayni paytda *hurmat ma'nosini ifodalash uchun* ham xizmat qiladi. Shu paytgacha hurmat kategoriyasi ajratilmaganidan ular shaxs-son qo'shimchasi deb kelinar edi» deb ta'kidlaydi. Ammo G'.Zikrillayev hurmat ma'nosini faqatgina fe'llarga xos shaxs, son kategoriyalari doirasida o'rganish bilan cheklangan. [5]

1991-yilda xushmuomalalikning olmoshlar doirasida ifodalanish xususiyatlari haqida B.Yusupov o'zining «Местоимения в староузбекском литературном языке» (XV-XVI вв.) monografiyasida qimmatli fikrlarni bayon etadi. Yuqoridagilardan kelib chiqib, shuni aytishimiz mumkinki, «xushmuomalalik kategoriyasining lisoniy-nutqiy voqelanish omillari va ifodalanish usullari» masalasi ayni shu kunda o'zbek tilshunosligidagi fundamental tarzda, yaxlit holda o'z ilmiy tadqiqini kutayotgan muammolardan biridir.

Xushmuomalalik **kategoriyasining voqelanish omillari**. O'zbek tilidagi xushmuomalalik kategoriyasini maxsus ilmiy-tadqiqot obyekti sifatida o'rganish XX asrning 90-yillaridan boshlandi, desak xato bo'lmaydi.

Xushmuomalalik ijtimoiy-lisoniy kategoriya bo'lganligi uchun uning mazmun-mohiyati va funksiyasi (vazifasi, qo'llanishi, shakllanishi) *ijtimoiy omil* bilan belgilanadi. *Ijtimoiy omil deganda, e*ng avvalo, nutq akti a'zolarining statusi, ya'ni ijtimoiy va ijtimoiy – demografik turg'un belgilari hamda ijtimoiy roli nazarda tutiladi. *Ijtimoiy rol* deganda kommunikativ munosabat (nutq akti, muloqot xulqi, fikrlashuv, aloqa-aralashuv) a'zolarining shart-sharoit (matn) va vaziyat bilan bog'liq belgilari tushuniladi. *Shunga ko'ra kommunikatsiya a'zolarining qaysi sinf, tabaqa, guruhga mansubligi, yoshi, kasbi, jinsi, ma'lumoti* kabi ijtimoiy belgilar birinchi darajali omil hisoblanadi; *boshliq-xodim, rahbar-xizmatchi, ustoz-shogird, ota (ona)-farzand, er-xotin, do'st-*

[1] Сафаров Ш.С. Прагмалингвистика. Монография. – Тошкент, 2008. – Б. 36.

[2] Қосимова Н.Ф. Лисоний белги асимметрияси ва унинг сўроқ гап таржимасида воқеланиши. Филол. фан. док. ... диссертация. – Тошкент, 2018. – 164 б.

[3] Содиқова Ш.Б. Ўзбек тилида ҳурмат категорияси. Монография – Тошкент: ТошШИ, 2010.- Б.8.

[4] Содиқова Ш.Б. Ўзбек тилида ҳурмат категорияси. Монография – Тошкент: ТошШИ, 2010.- Б.8.

[5] Зикриллаев Ғ. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. – Тошкент: Фан, 1990. – 111 б.

do‘st, tanish-notanish, keksa-yosh, quda-quda, quda-qudag‘ay, mahalla-mahalladosh kabi belgilar ikkinchi darajali omil sanaladi; kommunikatsiyaning *vaqti, o‘rni, sharoiti, vaziyati* kabilar esa uchinchi darajali omildir. Hurmat kategoriyasining mazmuni, shakli, ifodasi va usuli birinchi navbatda ana shu faktorlar bilan belgilanadi.

Xushmuomalalik nutqini ifodalovchi vosita va shakllar. Ma’lumki, egalik kategoriyasi narsa-predmetning uch shaxsdan biriga qaratilganligini, tegishli ekanini bildiradi; bunday hollarda hurmat subyektga (so‘zlovchiga) tegishli bo‘lgan predmet orqali (vositasida) yo‘naltiriladi: a) egalik affikslari so‘zlovchining shaxs va sonini bildiradi. b) xushmuomalalik esa hurmat ifodalovchi grammatik vosita (*hurmatli* leksemasi) orqali ifodalanmoqda.

Xushmuomalalik nutqini ifodalovchi vosita va shakllarning o‘zbek badiiy diskursida ifodalanishi misollar orqali ko‘rib chiqsak. Masalan:

– Sodiqnikiga chiqib *mullaka*ngizga tilpon qilib qo‘ying. Maskoviga ketmagandir hali. Ukasini ko‘rib ketsin. Hay, yana Habib Sattorovich, demang-a. *Mullaka* deng.

Xonzoda: «*Xo‘-o‘p*, *oyi*» deb chiqib ketdi. U *qaynog‘a*si bilan birga ishlar, ko‘pchilik «Habib Sattorovich» degani uchun u ham ba’zan shunday deb yuborar, o‘rnida uzib oladigan qaynona, shubhasiz, buni nazardan chetda qoldirmas edi.[1]

Nutq vaziyatida voqelashgan *mullaka, oyi, qaynog‘a, xo‘-o‘p* kabi birliklar faqatgina o‘zbek nutqiga xos xushmuomalalikni ifodalovchi leksemalar sanaladi: turmush o‘rtog‘ining onasini–qaynonasini o‘z onasidek *oyi* deb atash; turmush o‘rtog‘ining akasini hurmat qilib mullaka deyish; hurmat ma’nosini yanada kuchaytirish uchun *xo‘p* so‘zi fonetik usulda ifodalangan .

Quyidagi muloqot matnida «ovsin», «egachi» leksemalari o‘zbek nutqida murojaat birligini shakllantirgan:

– Kiraveringlar, tortinmanglar, *ovsin*, – dedi Manzura.

– *Egachi*m yo‘qmidilar? – deb so‘radi *juvon*lardan biri.

– Kimni aytyapsiz? – dedi Manzura, «bular adashib kirib qolishmadimi», degan xayolda.[2]

Anglashiladiki, bu lug‘aviy birliklar qarindoshlikni emas, balki o‘zbek ayollari nutqida o‘zaro hurmat va muomala madaniyatini ifodalaydi. Ya’ni mutlaqo begona bo‘lgan ayollarning o‘zbeklarning go‘zal odati bo‘lmish sovchilikka borish asnosida bir-birini hurmat qilib ayni shu murojaat birliklaridan foydalanishi o‘ziga xosdir.

Bundan tashqari, xushmuomalalik ifodalangan badiiy diskursning boshqa ko‘rinishlarini kuzatish mumkin:

Eshikni ochib ichkari kirishi bilan *ona*si:

– Kim? - dedi. Javob kutmay so‘radi: – Anvar, senmisan?

– Menman, *oyi*, assalomu alaykum.

– Voy, bolaginamdan *aylanay,* kelgan bo‘lsang *o‘rgilay*, nimaga qaltirayapsan, bolam? – u shunday deb o‘rnidan turmoqchi bo‘ldi. Anvar tez-tez yurib borib cho‘k tushdi-da, onasini quchdi.

– Xotining uydaydi-ya, lip etib kiyimlaringni olib borardi. Tanchaga *o‘tira qol*, ha, *omon bo‘lgur-a*, shunday kelaverganingni qara. Risolat kampir Anvarni xuddi go‘dakni avaylaganday tanchaga o‘tqazdi.[3]

Anvar va onasining suhbati ularning o‘zaro munosabatini aniq qilib ko‘rsatib turibdi. Bunda ona bolasini ayab, kuyunib gapirishi, hukmini o‘tkazadigan imperativ konstruksiya ishlatmayapti, aksincha, buyruq gapga muloyimlik ma’nosini beruvchi «*o‘tira qol*» so‘zi Anvarga nisbatan hurmatini, mehrini ko‘rsatib turibdi. Ayol nutqidagi «*aylanay*»**,** «*o‘rgilay*» kabi aniq lisoniy vositalar imkoniyatlarni minimallashtirish substrategiyasi yordamida ifodalanganligini ko‘rish mumkin.

Ingliz va o‘zbek adabiyotlarida erkak kishi ayol kishi tomonidan hurmat qilinishiga ko‘plab misollarda guvohi bo‘lishimiz mumkin. Ayol kishi ko‘pgina vaziyatlarda erkak kishining ko‘nglini ko‘tarish, unga nisbatan hurmatini ko‘rsatish maqsadida umumiy so‘roq gap konstruksiyasi, his-hayajonni ifodalovchi fonetik fenomenlar, bilvosita va ijobiy xushmuomalalik strategiyalaridan foydalanadi. Masalan:

– Dadasi, bemahalda eshik qoqqan kim ekan?

– O‘zimiznikilar. Indamay yotaver. Ozgina hisob-kitobli ishimiz bor!

– Dasturxon tayyorlaymi?

– Kerak emas, ular shoshib turishibdi.

– Voy-yey, yarim tunda ham tinmaysiz-da, a?...[4]

O‘zbek va xorij tilshunosligida hozirgi kunda gender tilshunoslik bo‘yicha minglab ilmiy izlanishlar olib borilgan. Tilshunos olim G.A.Brandt gender – madaniyat ta’siri ostida bo‘ladigan, ma’naviy jihatdan ayol va erkaklarning nutqiy, xulq-atvor jihatlarini baholay oladigan xususiyatlar majmuyidir, deb qaraydi.

Odatda, muloqotda ayollar yuqori darajadagi emotsional-ekspressiv atamalarni ko‘p qo‘llashadi

[1] Малик, Тоҳир. Шайтанат.(1-китоб). –B.81.

[2] Малик, Тоҳир. Шайтанат.(1-китоб). – 210 б. –B.114. https://n.ziyouz.com/books/uzbek_nasri/Tohir%20 Malik. %20 Shaytanat%20(birinchi%20kitob).pdf

[3] Малик, Тоҳир. Шайтанат. (1-китоб). – B.81.

[4] Nishonov I. Afg‘on shamoli. I kitob. – Namangan, 2009. – 169 b.

va moslashib ketish kabi jihatlar bilan farqlanib turadi, ikkinchi tomonning fikrlarini diqqat bilan tinglab, suhbat jarayonida ustunlikka intilmaydilar. Erkaklar esa o‘z navbatida muloqotda jizzakiroq, vaziyatni o‘z nazoratlari ostiga olishga, kelishishga intiladilar.

Muloqotning gender o‘zgaruvchanligi mazkur tilning turli sathlarida, ya’ni fonetik, leksik, grammatik, semantik sathlarda namoyon bo‘ladi. Xushmuomalalik kategoriyasida genderlik xususiyatlarning turli sathda ifodalangan misollar orqali fikrlarni izohlashga e’tiborimizni qaratsak:

Ayollar nutq xulqini farqlovchi emotsional gaplar:

Aylanay, mehmon, kimdan xafa bo‘lib tushdingiz?
Kim ozor berdi sizga? Ayting!
Qovog‘ingizni ochsangiz-chi!
Yorug‘ dunyoga keldingiz! Shukur qiling! Sevining!
Mundoq bir kuling! Kulimsirang! Iljaying!..
Aylanay, bolam, orzu-havasingizga yeting, bola-chaqa ko‘ring, tilagingizni bersin xudoyim![1]

Keltirib o‘tilgan gaplarni tahlil qilish jarayonida xushmuomalalik strategiyalarining voqelanishida hamda ma’lum bir diskursiv maqsadlarni ifoda etishda ta’sir etuvchi faktorlarning umumiy tasviri paydo bo‘ladi.

O‘zbek tilida xushmuomalalik kategoriyasi uzoq tarixiy taraqqiyot davomida shakllangan, o‘z lisoniy-nutqiy ifoda usullariga, tasvir vositalariga, leksik-grammatik belgilariga, voqelanish qonuniyatlariga ega. Xushmuomalalik kategoriyasi ijtimoiy-lisoniy-ruhiy hodisa bo‘lganligi sababli u til qurilishining barcha sathlarida uchraydi. Biroq uning voqelanish usuli, lisoniy-nutqiy vositalari, imkoniyatlari, sharoitlari har bir sathda o‘ziga xos xususiyatga ega bo‘ladi. Dalillar o‘zbek tilida xushmuomalalik fonetik, morfologik, leksik-semantik va sintaktik-stilistik kabi usullarda voqelanishini ko‘rsatdi.

Resume. Since the category of politeness is a socio-linguopsychological phenomenon, it is found at all levels of language construction. However, the way it arises, linguistic and speech means, possibilities and conditions have their own characteristics at each level. Facts indicate that politeness in the Uzbek language is found in such ways as phonetic, morphological, lexical-semantic and syntactic-stylistic.

Резюме. Поскольку категория вежливости является социально-лингвопсихологическим явлением, она встречается на всех уровнях построения языка. Однако способ ее возникновения, языковые и речевые средства, возможности и условия имеют свои особенности на каждом уровне. Факты свидетельствуют о том, что вежливость в узбекском языке встречается такими способами, как фонетический, морфологический, лексико-семантический и синтаксико-стилистический.

[1] Чўлпон. Кеча ва кундуз. Роман. –Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991. – B. 11; 213.